

■ Flora XƏLİLZADƏ
eməkdər jurnalist

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri Firidun bəy Köçərli akademik Həmid Araslinin təbirincə, ömrünün mühüm hissəsini xalqın maarifinə, ədəbi irsinin öyrənilməsinə sərf edən fədakar ictimai xadimdir.

Ötən əsrin əvvəllərində realist bədii nəsrde, dramaturgiyada, satirik publisistikada Cəlil Məmmədquluzadə, yeni şeir aləmində Mirzə Ələkbər Sabir, milli musiqinin inkişafında Üzeyir Hacıbəyli hansı zirvədə dayanırsa, gördüyü mühüm işlər sahəsində ədəbiyyatşünaslıq elmində də Firidun bəy Köçərli həmin ucalıqda qərar tutub. 57 baharlı ömrünün 40 ilini millətinin maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə həsr edən Firidun bəy Köçərli estetik fikir tarixində də şərəfli yerlərdən birinin sahibidir. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Firidun bəy Köçərli ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçisi, tənqidçisi, tərcüməçi, mətbuat və teatr qurucusu, pedaqoq, maarifçi, ən başlıcası da böyük vətəndaş və milli duyğu-

pedaqoq, həm də bir mədəniyyət xadimi kimi fəaliyyət göstərən Firidun bəy Köçərli yerli ziyalılardan Mirzə Məhəmməd Qəmərlilə birlikdə ədəbi gecələr təşkil edir, poeziyaya, ədəbiyyata marağı olan gəncləri bir araya gətirərək onların formalaşmasında böyük zəhmət çəkir. Hələ İrəvan gimnaziyasında müəllim işlədiyi illərdə tərcüməçiliklə məşğul olan Firidun bəy Köçərli rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Puşkinin, Lermantovun, Koltsovun və başqalarının əsərlərini ana dilimizə çevirməyə başlamışdı. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestini də rus dilinə ilk dəfə Firidun bəy Köçərli çevirmişdir. Bu da faktıdır ki, Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının əlaqələri haqqında ilk qeydləri Firidun bəy Köçərli etmişdir. Firidun bəy Köçərli eyni zamanda rus dilində yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan klassiklərini rus və digər xalqlara tanımaqda faydalı iş görmüşdür.

İrəvanı tərk etdikdən sonra yenidən Qoriyə qayıdan Firidun bəy Köçərli 1895-ci ildən 1918-ci ilə qədər məzunu olduğu seminariyada dərs deyib. Hətta onu 1910-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı

lərin günahsız olaraq qanlarının tökülünə səbəb ola bilər". Beləliklə, zülmətdə doğulub ətərafa nur saçan, millətinin maariflənməsi yolunda can qoyan, xalqlar arasında ayrı-seçkiliyə heç zaman yol verməyən humanist bir ürəyə malik olan milli duyğularla, bəşəri arzularla yaşayan, dövrünün ən böyük ziyalısı erməni fitnə-fəsadının qasırğasına düşüb. Erməni Sarkis Danilyanın hökmünə əsasən türkün böyük oğlu Firidun bəy Köçərliyə güllələnmə cəzası təyin edilir. Ən acısı da odur ki, bu hökmü təsdiq edən imzanın altında: "Fövqəladə komissar H.Sultanov" yazılıb. Erməni dəyirmanına su tökənlərin sonrakı aqibəti də elə belə qərəzli hökmlərə tuş gəlib. Firidun bəy Köçərlinin həbs edilməsi haqqında xəbər o zaman Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova çatdırılıb. O bu xəbəri eşidəndə bərk sarsılaraq Firidun bəyin azad olunması barədə Gəncəyə teleqram göndərib. Təəssüf ki, hər şey gec idi. Ermənilər gözəl bilirdilər ki, Firidun bəyin güllələnməsini ləngitmək onun xeyrinə ola bilər. Canilərin göstərişi ilə arxadan atılan güllə Firidun bəyin heyatına son qoyub. Uzun illər bu məsələni gizli saxladılar.

baycan dilində yazıb-yaradan sənətkarları demək olar ki, unudublar.

Akademik Feyzulla Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənbələr içərisində ən mühüm yeri Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərinin tutduğunu qeyd edib. Unudulmaz Kamal Talibzadə də Firidun bəy Köçərli yaradıcılığını araşdıraraq onun bu əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlandırılıb. Firidun bəy Köçərli haqqında ilk monoqrafik əsəri mərhum akademik Bəkir Nəbiyev yazıb. Doğrudur, Bəkir Nəbiyevə qədər Ş.Qurbanov, F.Qasımzadə, A.Zamanov, C.Xəndan və başqa tədqiqatçılar müəyyən araşdırmalar aparıb kitabça və məqalələr qələmə alıblar. Bəkir Nəbiyev həmkarlarından fərqli olaraq Firidun bəy Köçərlinin daha dolğun və ətraflı şəkildə tədqiqinə nail olub. Firidun bəy Köçərli ilə aparılan araşdırmalarda yol verilən nöqsan və yanlışlıqları üzə çıxaran Bəkir Nəbiyev Firidun bəy Köçərlinin işıqlı obrazını olduğu kimi qələmə alıb. Bəzi tədqiqatçılara görə, Üzeyir Hacıbəylinin seminariyaya rus maarifçisi A.Çernyayevskinin apardığı deyilirdi. Məhz B.Nəbiyev bu monoqrafi-

Alimlərin alimi

lara sahib bir fədai kimi adını tarixə pozulmaz hərflərlə həkk etdirib.

Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli 1863-cü il yanvarın 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində alıb. Atası Əhməd bəyin elmə, maarifə, böyük marağı və həvəsi olub. Bu səbəbdən də oğlunu dövrünün ən yaxşı məktəblərində oxutmaq istəyində idi. Atasının arzularına rəğmən Firidun bəy Köçərli doğma şəhərdə fəaliyyət göstərən rus məktəbinə daxil olub. O dövrdə məşhur rus pedaqoqu A.Çernyayevski Qafqazı dolaşaraq Qori Müəllimlər Seminariyası üçün ümidverən gənclər toplayırdı. Firidun bəy Köçərli onun diqqətini çəkib. Beləliklə, Firidun bəy Köçərli öz taleyini seminariyaya bağlayıb. 1879-1885-ci illər ərzində o, burada təhsil alıb. Seminariyanı bitirən ili bir müddət İrəvan gimnaziyasında dərs deyib. Onu İrəvanda tək pedaqoq kimi tanıyırdılar. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Firidun bəy Köçərli 23 yaşında iken İrəvanda teatr tamaşası təşkil edir. Mirzə Fətəli Axundzadənin "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyasının tamaşası İrəvan əhalisinin heyatında böyük mədəni hadisəyə çevrilir. On ilə yaxın bir müddət ərzində İrəvanda həm

təyin ediblər. Burada çalışdığı illərdə həmvətənlərinin seminariyada təhsil almasına yardımçı olan Firidun bəy Köçərli uzun sürən səylərindən sonra onun təşəbbüsü ilə Qazaxda Müəllimlər Seminariyası açıldı. 1918-ci ildən ömrünün sonuna kimi bu seminariyanın müdiri vəzifəsində çalışan Firidun bəy Köçərli Gəncədə baş verən üsyan zamanı 20-ci diviziyanın hökmü əsasında həbs edilib. Erməni dığası Sarkis Danilyanın diktəsi ilə Firidun bəy Köçərli haqqında verilən saxta hökmdə yazılıb: "4 iyun 1920-ci il. Gəncə: "Mən 20-ci diviziyanın xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi, bu gün Firidun bəy Köçərlinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnqilab Komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirim ki, mütəhim Köçərli özü hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir. Köçərli Qazaxda... millətçilik ehtiraslarını qızıqdırılmışdır, nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahat heç də inandırıcı deyildir... Mütəhim Köçərli şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini rədd etmək lazımdır. Onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkatın baş verməsinə, fəhlə və kəndli-

Sadəcə, bir təsadüf nəticəsində güllələndiyi bildirildi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini sistemli bir halda öyrənmək, yaratmaq ideyası məhz Firidun bəy Köçərli tərəfindən heyata keçirilmişdir. Doğrudur, Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçilik ənənələrinin fəal təbliğatçısı və yorulmaz təşkilatçısı olmuşdur. Amma çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək öz tədqiqatının nəticələrini "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində qələmə alması Firidun bəy Köçərlinin bu sahədə ən böyük xidməti sayılır. Bu əsəri yazmaq Firidun bəy müasir Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş və beləliklə də, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır.

Hələ 1919-cu ildə Əliqulu Qəmküsar "Gələcək" qəzetində yazırdı: "Firidun bəy ən müqəddir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti, şairlərimizin ulvi ruhlarını canlandırdı və həyatifikriyyəmi təbii yoluna saldı. Heyif ki, Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu".

Firidun bəy Köçərliyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ancaq təzkirə, cüng və müntəğəbaatdan ibarət olub. Əsrlər boyu da təzkirə müəllifləri Azər-

yada faktların köməyi ilə açıqlayıb ki, Üzeyir Hacıbəyli Qori Müəllimlər Seminariyasına məhz Firidun bəy Köçərli dəvət edib. Onlarla qarabağlının o dövrdə seminariyada təhsil alması məhz bu şuşalı balasının xidmətidir. Bir də Üzeyir Hacıbəyli seminariyaya oxumağa gəndə A.Çernyayevski beş il idi ki, vəfat etmişdi.

Akademik Bəkir Nəbiyev "Mənalı ömürdən səhifələr" adlı dəyərli tədqiqatında yazırdı: "Abasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" da ədəbiyyatşünaslığımızda ilk və mötəbər mənbələrdən biridir". Firidun bəy Köçərlinin adı çəkilən əsərini transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlər yazan Ruqiyyə Qənbər qızı həmin əsər barədə yazırdı: "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" Köçərlinin mötəbər məxəz kimi istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı əsərlər üzrə yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabları üçün bünövrə məqamında olmuşdur. Ədəbi irsimizin tədqiqi, tənqidi, pedaqoji və estetik fikrimizin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların demək olar, hamısı ondan istifadə etmiş və müəyyən dərəcədə də bəhrələnmişdir".

Davamı səhifə 15-də

Qoru seminariyasının məzunları

Əvvəli səhifə 14-də

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə yüzdən artıq ədəbi irsi və onlardan böyük bir qisminin bioqrafiyası verilmiş, yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənilmişdir. Xalq yazıçısı Elçin yazır: "F.Köçerlinin əsəri öz tarixi rolunu çox gözəl oynamışdır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixçiliyinin təşəkkül və inkişafına çox səmərəli kömək göstərərək yalnız fakt, material, ayrı-ayrı tarixi təfərrüatlar baxımından yox, həm də müəyyən mənada ədəbiyyatşünaslıq fikri, tədqiqat təfəkkürü baxımından sanballı və nüfuzlu bir elmi mənbə olmuşdur".

Əgər XIX əsr Şuşa ədəbi mühitini, ədəbiyyatını, musiqi aləmini dərinləndirmək istəyirikse, üç şəxsiyyətin əsərlərini oxumaq kifayət edər: Mir Möhsün Nəvvab, Firidun bəy Köçərli və Firidun Şuşinski. Öz xatirələrində həmişə bu şəhərlə əlaqədar ürək sözlərini qələmə alan Firidun bəy Köçərli 1863-cü ildə dünyaya gəldiyi doğma yurdu haqqında yazırdı: "Şuşa qalası Zaqafqaziyanın gözəl və basəfa şəhərlərindən birisi hesab olunurdu. Və axır vaxtlarda artıq sifəti ilə abad olmağa iz qoymuşdu. İçində çox gözəl imarətlər yapılmışdı. Yay fəslində 60-70 minə qədər nüfuz bu şəhərə cəm olunurdu, çünki Şuşanın ab-havası xeyli saf və salamat olmağa görə yaylaq mənzələsindəndir".

Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşri elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsi Firidun bəyin diqqətindən yayınmırdı. Elə bunun nəticə və səmərəsidir ki,

onun hazırladığı "Balalara hədiyyə" folklor toplusu kiçik oxucuların bədii zövqünə uyğun gəlirdi. Firidun bəy Köçərli folklor nümunələrini sadəcə toplayıb çap etməklə öz işini bitmiş hesab etmirdi. Filologiya elmləri doktoru, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlil yazırdı: "Zəngin və əlvan xalq ədəbiyyatı inciləri barədə müəyyən elmi-nəzəri mülahizələr yürüdən Firidun bəy Köçerlinin topladığı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ən zəngin xəzinədir. Firidun bəy Köçərli çox gözəl bildirdi ki, uşaqların və gənc nəslin tərbiyəsində folklorun müstəsna rolu var". Bu səbəbdən də Firidun bəy Köçərli şifahi ədəbiyyat nümunələrini göz-bəbəyi kimi qoruyub saxlayan, nəsil-dən-nəslə, zamandan-zamana ötürən öz xalqını qonşu xalqlara nümunə göstərərək yazırdı: "Mənim millətim öz tarixini, dolanacağı, vətəni və dilini sevir, bu qism əsərləri kəmalə-zövq və diqqətlə cəm edib qiymətli sərmayə kimi saxlayıb və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrənməklə başlayır".

Firidun bəy Köçərli klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat, dərin elmi-nəzəri biliyə, incə zövqə malik olduğu üçün hər bir qələm sahibinin yaradıcılığını özünəməxsus şəkildə təhlil etmək qüdrətində olub. Füzuli, Vaqif, Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər haqqında çox dəyərli oçerklərin müəllifidir. Eləcə də Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, M.Ə.Sabir barəsində ədəbi-tənqidi, realist fikirlərini əks etdirən maraqlı əsərləri var.

Firidun bəy Köçərli ana dilinin aşıqı idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı "Ana dili" mə-

qaləsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bir sıra qələm sahibləri müxtəlif dərjələrdə qəliz bir dildə yazılmış məqalələr dərc etdirərək Azərbaycan dilini korlayırdılar. Həmin vaxt mollanəsreddinçilər, xüsusilə də, Mirzə Cəlil, Əli Nəzmi belə mətbuata qarşı amansız mübarizə aparırdılar. Firidun bəy Köçərli də bu ideya yolunda onlarla birləşirdi. Firidun bəy Köçərli dilimizin şirinliyini korlayanlara qarşı amansız idi. Qələm dostlarına tövsiyə edirdi: "Sadə, anlaşıqlı yazın. Dildə əlləməlik etmək yaramaz! Bu oxucu ilə yazıçı arasında keçilməz səd yaradır. O dövrdə Firidun bəy Köçerlinin "Ana dili məqaləsi" "Molla Nəsrədin" jurnalında çap olunmuşdu. Unudulmaz maarifçi bu jurnalın dildə millilik və sadəlik siyasətini müdafiə edirdi. Maraqlıdır ki, Firidun bəyin ana dili barəsindəki fikirləri yüz ildən sonra - bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir: "Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindəndir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdikimi ana dilini də sevir".

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi və maarif xadimi Firidun bəy Köçerlinin elmi fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin qiymətli səhifələrindəndir. Unudulmaz millət aşıqının "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri isə ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında böyük rol oynayan və bu gün də tərəvətini itirməyən əsərlərindən biridir.

Əlbəttə, Firidun bəy Köçərli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə kifayətlənməyib. Ya-

radıcılığında Şərq, Qərb, Avropa, rus, eləcə də qonşu xalqların ədəbiyyatları haqqında elmi mülahizələr yürütmüş, ədəbi əlaqələr baxımından qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

...O, Azərbaycanın çox dilbər bir guşəsində - Şuşa şəhərində doğulmuşdu. Zülmətdə parlayan bir ulduz kimi ətrafa nur saçırdı. Maarif fədaisi kimi sorağı İrəvandan, Qazaxdan, Gəncədən eşidilirdi. Firidun bəy Köçərli millətinin aşıqı idi. O, gənc nəslin təhsil almasında, maariflənməsində, mədəni inkişafında bir məşəl kimi alovlanırdı. Onun bu nəcibliyi dostları sevindirirə də, öz millətinin taleyinə aydınlıq gətirə də, gəncliyin yoluna işıq salsa da, düşmənləri xar edirdi. Xüsusilə də, ermənilər bu dağlar oğlunun faydalı işlərini, aydın məramını, xeyirxah əməllərini görmək istəmirdilər. Onlar Azərbaycanın Firidun bəy Köçərli adlı ziyasını qapatmaq üçün firsətə əhəmiyyət vermirdilər. Nəticədə 57 yaşlı bir türk ziyalısının ömür çırağını söndürsələr də, onun arzuları, əməlləri əbədi nur saçır. Bu nurun işığında əsrarımdır ki, neçə-neçə Firidun bəy Köçerlilər yol gəlir...

Akademik Teymur Bünyadov yazır " Alimlərin alimi sayılan Firidun bəy Köçerliyə Şəki, Şirvan, Lənkəran, Muğan, Qarabağ, Naxçıvan, Zəngibasar, Borçalı çökəyi, cəmi Azərbaycan, bütün türk dünyası borcludur." Bu sözlərdə böyük həqiqət var. Çünki neçə-neçə institutun görə biləcəyi işi Qori Müəllimlər Seminariyası çox ləyaqətlə yerinə yetirdi. O dövrdə azərbaycanlı gənclərin bu məşhur təhsil ocağında oxumasının, maariflənməsinin əsas səbəbkarı və himayədarı məhz Firidun bəy Köçərli idi.